

Збагачення словникового запасу учнів на уроках української мови з огляду на їх профільне самовизначення та майбутню професійну орієнтацію

Ольга РОССИХІНА,

учитель української мови та літератури, спеціаліст вищої категорії, старший учитель, голова методичного об'єднання вчителів-філологів

Завданням сучасної освіти є реалізація якісно нових підходів до організації навчання та виховання підростаючого покоління на основі творчого використання прогресивних вітчизняних і зарубіжних концепцій та передових технологій, які задовольняють запити як особистості, так і суспільства. Навчання, виховання й розвиток дітей є безперервним процесом формування особистості, який відбувається значною мірою завдяки мові, бо вона – єдине знаряддя людини в пошуках істини. Усі наші діяння, думи й сподівання закріплюються в слові. З його допомогою учні дізнаються про думки й почуття, які хвилювали людей за тисячоліття до нас.

Слово – це мовна одиниця, без вивчення якої неможливе пізнання всього механізму мови. Великий швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр зазначав, що «слово, незважаючи на всі труднощі, пов'язані з визначенням цього поняття, є одиницею, що невідступно постає перед нашим розумом як щось центральне в механізмі мови» [1]. Воно є багатомірним: позначає предмети та явища навколишньої дійсності, має певне емоційне забарвлення, характеризується сукупністю семантичних, фонетичних і граматичних ознак, специфічних для кожної мови.

На уроках української мови в розділі «Лексикологія» учні 5–6-х класів вивчають слово як одиницю лексичного рівня мови, ознайомлюються з багатством і різноманітністю словникового складу української мови. Словникова робота, тобто робота над збагаченням словникового запасу дітей, проводиться на всіх уроках української мови. При цьому необхідно враховувати основні ознаки слова та його місце в системі мовних одиниць, розповідати учням, що слово служить засобом позначення предметів дійсності та виражає поняття про них. Це самостійний компонент лексичної системи мови, але водночас слово є членом різних системних

лексичних об'єднань, в які входять синонімічні, антонімічні ряди слів, тематичні й лексико-семантичні групи. Місце слова в лексичній системі мови значною мірою визначається явищем багатозначності. Залежно від лексичного значення слова воно може бути членом різних рядів і груп. Кожне лексичне значення слова протиставляється іншим значенням цього слова, що в сукупності становлять систему його диференціальних ознак, за якими слова об'єднуються або ж протиставляються.

Важливою для визначення місця слова в лексичній системі мови є сполучуваність його з іншими словами в тексті. З огляду на це, ми пропонуємо учням завдання зі словникової роботи на уроках української мови таких типів: 1) на збагачення словникового запасу за рахунок вивчення нових слів, добирання синонімів, антонімів до відомих їм слів; 2) на формування вмінь та навичок визначати семантику, емоційно-експресивне забарвлення слів і правильно їх вживати; 3) на формування вмінь і навичок правильного слововживання з урахуванням їх сполучуваності; 4) на розвиток умінь доцільного використання слів залежно від типу й стилю мовлення; 5) на виховання в учнів чуття мови, естетичного смаку, відчуття краси слова; 6) на попередження й виправлення лексичних недоліків у мовленні підлітків.

Словникова робота на уроках української мови здійснюється за певними принципами. Дослідники виокремлюють п'ять таких принципів: позамовний, синтагматичний, парадигматичний, функціональний і контекстуальний.

Позамовний принцип відображає виховний і розвивальний характер словникової роботи. Відповідно до цього принципу така робота має розвивати ерудицію учнів, виховувати в них інтерес до слова та мови. Синтагматичний принцип допомагає осмислити семантичні відношення слів у тексті, особливості їх сполучуваності. Парадигматичний – передбачає ознайомлення учнів з лексичною парадигмою, яка об'єднує тематичні групи, синонімічні й антонімічні ряди. Системне вивчення нових слів забезпечує усвідомлене засвоєння словникового складу української мови. Функціональний принцип

сприяє доцільному вибору слів залежно від їх стилістичного забарвлення, мети мовлення, стилю висловлювання. Здійснення словникової роботи на уроках української мови за такими принципами передбачає виконання вправ на зразок: 1. Проаналізувати малюнки без підписів, подані в підручнику української мови до текстів вправ. 2. Пояснити значення запропонованих учителем слів. До кожного з них дібрати ряд синонімів і пояснити значення кожного такого синоніма. 3. Зіставити слова, схожі за звучанням і значенням.

Як свідчить практика викладання мови, основою словникової роботи є опора на лексичне значення слова. На тлі цього поняття визначається зміст словникової роботи: пояснення значень нових слів, установлення системних відношень між словами, добір стрижневих (ключових) слів і виражальних засобів для конструювання певного висловлювання, виявлення лексичних недоліків свого й чужого мовлення. Засвоєння лексичного значення слова потрібно проводити в певній послідовності. Спочатку необхідно ознайомити учнів із тематичними рядами слів, які можуть бути використані для підготовки повідомлення на певну тему, наприклад: «Знання – сила», «Шкільна родина», «Я – українець (українка)». Така робота на уроках української мови забезпечує також міжпредметні зв'язки. У вивченні лексичного значення слова важливу роль відіграють логічні ряди слів – слова однієї тематики, розміщені за ступенем зростання узагальнення смислу, за родо-видовими ознаками, наприклад: яблуня – дерево – рослина. У такий спосіб можна проводити з учнями роботу із засвоєння багатозначних і вжитих у переносному значенні слів, синонімів, антонімів, омонімів.

Робота над значенням і вживанням слова є найголовнішим етапом у процесі словникового опрацювання лексичних одиниць і проводиться з опорою на стилістично диференційований конспект, який відображає художнє, наукове, публіцистичне мовлення. І саме роботі над попередженням та виправленням лексичних помилок підпорядковується система вправ. Найчастіше для цього використовуємо такі вправи: 1) тлумачення значень слів і стійких словосполучень; 2) групування слів за певними граматичними ознаками; 3) аналіз лексичних і фразеологічних одиниць у тексті; 4) конструювання словосполучень, речень, текстів із певними лексичними або фразеологічними одиницями. Оскільки словникова робота проводиться у процесі вивчення всіх розділів шкільної програми з української мови, то й зміст лексичних вправ має бути досить різноманітним. З погляду дидактичних завдань ці вправи можна поділити на такі групи: 1) лексичні; 2) лексико-граматичні; 3) лексико-орфографічні; 4) лексико-стилістичні.

Лексичні вправи спрямовані на з'ясування семантики слова, його основних ознак, ознайомлення зі словниковим складом української мови, сферою вживання різних лексичних шарів. Тому

на таких уроках даємо учням завдання: 1. Користуючись Коротким тлумачним словником української мови, з'ясувати, які значення можуть мати запропоновані вчителем слова, наприклад: *батьківщина, безсмертний, виборювати, глашатай, заповіт, неосяжний, титан*; 2. Які прийоми використані для тлумачення слів: *вежа, велетень, довіряти, неологізм, операція, протидія*; 3. Виписати з тлумачного словника 10 слів, з'ясувати їх лексичне значення й граматичні ознаки, ввести їх у речення.

Лексико-граматичні вправи використовуються для засвоєння знань із граматики й повторення теоретичних відомостей із лексики, збагачення словника, розвитку мовлення учнів. Їх можна застосовувати в 5–9-х класах. Даємо завдання учням: користуючись тлумачним словником, визначити лексичне та граматичне значення слів: *наказ, телефон, нагода, акт, метробудівець, дилер, інновація, акція, заява, запит, партер, оренда, дипломат, інформація, суфікс*. Аналізуємо результат, з'ясовуємо, які з цих слів мають «вихід» на певні професії.

Важливе значення мають *лексико-орфографічні вправи*. Це завдання, які, з одного боку, пов'язані із засвоєнням граматичного матеріалу, правописних норм, а з іншого – із засвоєнням лексичних понять. Доречними тут будуть вправи, в яких треба переписати текст, вставляючи пропущені літери, пояснити лексичне значення виділених слів, дібрати до них синоніми.

Лексико-стилістичні вправи передбачають вироблення в учнів навичок правильного використання слова у певному стилі мовлення. Такі вправи можна пропонувати учням, починаючи з 5-го класу, оскільки основні ознаки стилів засвоюються в 5–7-х класах. Розкриваючи стилістичну функцію слів, ці вправи збагачують словниковий запас учнів, вчать розмежовувати стилістичні ознаки лексики, чітко і ясно виражати свої думки. Це, зокрема, завдання на з'ясування лексичного значення слів; визначення, в яких стилях мовлення вони можуть уживатися. Обговорюючи результати виконання таких вправ, важливо звертати увагу дітей на конкретні випадки вживання окремих слів, на те, яких професій вони можуть стосуватися.

Такі вправи необхідно виконувати упродовж усього періоду вивчення учнями української мови.

Щоб детальніше та глибше ознайомити дітей зі словниковим складом української мови, в 5–6-х класах проводиться цикл уроків, присвячений словникам. Знати будь-яку мову, зокрема й свою рідну, неможливо без знання різних типів словників – наголосів, орфографічних, синонімічних, орфоепічних, термінологічних, тлумачних тощо. На початку уроку-реклами «Види словників» ставимо учням запитання, чи розуміють вони сам термін «словник»; які словники вони знають; що полегшує пошук потрібного слова.

Розповідаючи учням про основні види словників, розкриваючи зміст кожного з них, наводимо

конкретні приклади, ознайомлюємо дітей з кращими зразками словників, які є на сьогодні.

Далі вчимо учнів користуватися словниками. Розповідаємо, що для правильного, оперативного й ефективного користування словником потрібно добре ознайомитися зі змістом розділу «Про побудову словника». Цей путівник буде орієнтиром і помічником користувачеві, оскільки містить інформацію про умовні позначення, скорочення та принцип укладання словника. Використовуючи метод випереджального навчання, наголошуємо, що до цього путівника учням потрібно буде звернутися, коли вони одержать завдання укласти власний словник професійної лексики. На уроці-практикумі учні набувають практичних навичок роботи зі словниками. За допомогою мовних словників вони знаходять лексеми, які відповідають темі заняття, удосконалюють уміння й навички розташовувати слова в правильному алфавітному порядку, навчаються доводити доцільність добору слів в укладеному ними словнику, збагачують своє мовлення новою лексикою. Учні працюють спочатку групами, а потім – індивідуально за певною тематикою. Наприклад, складають Словничок добрих слів:

Б	Г
<i>батьки</i>	<i>гарний</i>
<i>будь ласка</i>	<i>голубити</i>
<i>Батьківщина</i>	
В	Д
<i>вірити</i>	<i>дарувати</i>
<i>віддавати</i>	<i>добрий</i>

У 6-му класі в розділі «Лексикологія» учні вивчають групи слів за вживанням: загальноживані та стилістично забарвлені слова, діалектизми, професіоналізми і терміни, просторічні слова, жаргонізми. Сконцентровуємо увагу дітей на професійних словах і термінах, адже науково-технічний прогрес, євроінтеграційні процеси, зміни в соціально-економічній сфері в країні насичують нашу мову новими поняттями, термінами. Учні також повинні знати, що мовні знання – основний компонент професійної фахової підготовки. Мова виражає думку, є засобом пізнання та діяльності, тому правильного професійного спілкування людина вчиться все своє життя, оскільки професійна термінологія безупинно поповнюється. Обов'язково наголошуємо на різниці між професійними словами і термінами. Пояснюємо, що професійними називаються слова, властиві мовленню людей певних професій, а терміни – це спеціальні слова, які вживаються для точного найменування певного поняття з якої-небудь галузі знань. Наводимо приклади. Звертаємо увагу дітей, що професійні слова та терміни, які широко вживаються в науковому стилі мовлення, також можуть використовуватися у художньому стилі, коли завданням автора є показати трудову діяльність людини, індивідуальні особливості її мовлення.

Отже, здійснюється вербальне ознайомлення з професією, мета якого – виховання шанобливого ставлення до будь-якої трудової діяльності, розши-

рення словникового запасу учнів, повне й усебічне інформування дітей про світ професій, підняття престижу різних професій, виховання поваги до людей праці, попереднє орієнтування на вибір профілю навчання.

Ознайомлення зі спеціальними термінами завжди виходить за межі уроків української мови й зазвичай переноситься ще й на позаурочний час. Саме тоді розпочинається конкретна діяльність учнів. Можна запропонувати їм вести зошит-словник, в якому на кожній сторінці в алфавітному порядку записувати професійну лексику того виду трудової діяльності, який до вподоби, з поясненням походження кожного слова. У кінці навчального року відбувається презентація цього виду роботи.

У 7–8-х класах продовжуємо працювати в цьому напрямі. У кінці навчального року учні представляють свої портфоліо в класі. Колективно обговорюємо, даємо поради, робимо зауваження з метою розширення словникового запасу професійної спрямованості.

У 9-му класі закінчується робота над укладанням словника професійної лексики. Можна провести урок «Калейдоскоп професій», на якому учні репрезентуватимуть свої напрацювання – описи дослідницького характеру. Вони можуть виконати їх в електронному вигляді. Цей вид позаурочної роботи активізує творчі здібності учнів, передбачає володіння прийомами самостійного здобуття нових знань, уміння працювати в умовах пошуку, дослідження й формування креативної компетентності, бажання і вміння діяти не за зразком, а оригінально, допомагає краще орієнтуватися в сучасному просторі вибору професій. Окрім того, вміння користуватися словниками полегшує навчання, допомагає опанувати невідоме. Адже словники належать до довідкової літератури. Такі види роботи, на нашу думку, є підготовчим етапом допрофільної підготовки й профільного навчання в старшій школі, а також сприяють вибору професії.

У цілому словникова робота на уроках української мови активізує діяльність учнів, збагачує їхній словниковий запас, виховує увагу до слова, його значення і вживання, розвиває логічне мислення, впливає на формування і розвиток особистості учня, його світогляду й моральних якостей, формує професійну мотивацію.

Література

1. *Вихованець І.Р.* Таїна слова / І.Р. Вихованець. – К.: Рад. школа, 1990. – С. 290.
2. *Зубков М.Г.* Українська мова: універс. довід. / М.Г. Зубков. – Х.: Школа, 2005. – С. 492.
3. *Чак Є.Д.* Чи правильно ми говоримо / Є.Д. Чак. – К.: Освіта, 1997. – С. 239.